

Žarka Vujić

Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu

Prethodno priopćenje – Preliminary communication
predano 15. 3. 1992.**Po(r)uke prošlosti:
sudbina zagrebačkih
umjetničkih muzeja za vrijeme
drugoga svjetskog rata**

»Galerije i muzeji velikih kulturnih centara Francuske, Njemačke, Engleske, Italije i drugih država zatvorili su danas vrata. Umjetnine su na brzinu poskidane sa svojih piedestala, zidova, vitrina i sklonjene u sigurna zakloništa. Nastupila su tmurna vremena, kad se ljudi teškim brigama pate, za goli život i bore za opstanak.«¹ Ovako je 1940. zagrebački publicist Milan Katić oslikao muzejski trenutak u Evropi uoči drugoga svjetskog rata. Ni slutili nismo da ćemo u tim rečenicama, umjesto pukog razumijevanja i čitanja prošlosti, otkriti i duboko doživjeti svoje vlastito vrijeme. A ono je nesumnjivo skriveno i u zbivanjima u zagrebačkim umjetničkim muzejima i galerijama za vrijeme prošlog rata. Stoga ih je valjalo pažljivo proučiti i protumačiti.

Cjelovita slika stanja prije više od pet desetljeća u ovim specijaliziranim muzejskim ustanovama isprva se nije mogla sklopiti. No, pojedinačni detalji, kao i iscrpan opis događanja u Gipsoteci koji nam je ostavio dr. Antun Bauer,² otkrili su čitav niz dragocjenih podataka. Napokon, bitne su činjenice zabilježene u *Muzeologiji* izdanoj 1968,³ a koja je gotovo potpuno bila posvećena zaštiti spomenika kulture i muzejskih predmeta u slučaju rata. U vrijeme izrazite političke nestabilnosti u Istočnoj Evropi, u vrijeme zastrašujućeg obračuna s demokratskim strujanjima u Češko-Slovačkoj, naši su muzealci reagirali brzo i organizirano. A da je stanje bilo krajnje zabrinjavajuće pokazuje i činjenica da je na savjetovanju o zaštiti muzejskih fundusa u ratnim razaranjima, održanom te iste godine u Zagrebu, središnji referat podnio tadašnji ministar obrane Republike Hrvatske. Očito je da su iskustva prethodnog svjetskog sukoba bila relativno živa u sjećanju onodobne generacije aktivnih muzealaca te su oni nastojali predvidjeti i preduhitriti sve mogućnosti razvoja događaja.

A da se nešto slično zbilo i već spominjane 1940. svjedoči odlomak iz članka dr. A. Bauera posvećenog međunarodnim propisima i konvencijama za zaštitu spomenika kulture.⁴ Prema riječima tog najpouzdanijega svjedoka o ratnim zbivanjima u zagrebačkim muzejima Civilna je zaštita tada organizirala tečaj za muzejske radnike. Održana su brojna izlaganja, iznesena su iskustva zaštite muzejskih zbirki u ranijim sukobima, a sve to »uz obilnu dokumentaciju, koju je tada Civilna zaštita dobila od Internacionalnog ureda za muzeje u Parizu«.⁵ Isprva je taj podatak gotovo zapanjio svojom važnošću i ozbiljnošću. Osobito u poredbi s današnjim zbivanjima, no upravo je ta usporedba pridonijela tumačenju i pojašnjenju. Prije pet desetljeća započeo je sukob doista svjetskih razmjera, naslućivao se i mogao pratiti gotovo desetak godina prije i stoga su međunarodne organizacije imale i motiva i vremena da donesu propise i potaknu praktično ostvarenje uspješne zaštite muzejskih fundusa. Pa i u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. No opći se sukob nije mogao izbjeći. Ratni vihor zahvatio je Evropu i čitav svijet. Hrvatska se našla u novoj političkoj i ratnoj stvarnosti. U njoj je valjalo preživjeti, ali istodobno, u skladu s etikom struke, muzejski su djelatnici Zagreba morali učiniti još i više. Morali su zaštititi i spasiti za buduće generacije materijalne dokumente kulture i povijesti sačuvane na ovim prostorima. Činili su to na različite načine, s većim ili manjim uspjehom, no ljudski i stručni naponi koji su u to uloženi vrijedni su pojedinačnog spomena.

Tako je Moderna galerija, poslije prebrođenih problema s Državnom hipotekarnom bankom koja joj je željela otkazati gostoprimstvo u Vraniczanyjevoj palači, ipak morala 1942. zatvoriti vrata i magazinirati svoju prilično veliku zbirku domaće umjetnosti 19. i 20. stoljeća. Naime, njeni reprezentativni prostori, okrenuti prema jednom od najživljih dijelova grada, bili su upravo idealni za smještaj talijanskog poslanstva.

Sažetak

Prikupljeni detalji iz povijesti zagrebačkih umjetničkih muzeja za vrijeme drugoga svjetskog rata pružaju, zbog nedostatka opsežnijeg pisanog materijala (riječ je dijelom i o vojnoj tajni), tek djelomičnu sliku zaštite muzejske baštine u tom burnom razdoblju. Istodobno su se neki podaci u procesu sagledavanja njihova značenja nametnuli kao dragocjeno iskustvo koje se može primijeniti i u ratu na tlu Hrvatske danas.

Gipsoteka HAZU: moderna hrvatska skulptura u II. katu ulične zgrade 1942. godine (presnimio: Krešimir Tadić)
Plaster Cast Collection HAZU: modern Croatian sculpture on the 2nd floor of the street building in 1942

Ilustracija iz knjige »La protection des monuments et oeuvres d'art en temps de guerre«, Paris, 1939; upute za zaštitu i evakuaciju umjetničkih djela (presnimio: Krešimir Tadić)
Illustration from the book »La protection des monuments et oeuvres d'art en temps de guerre«, Paris, 1939: instructions for protection and evacuation of works of art

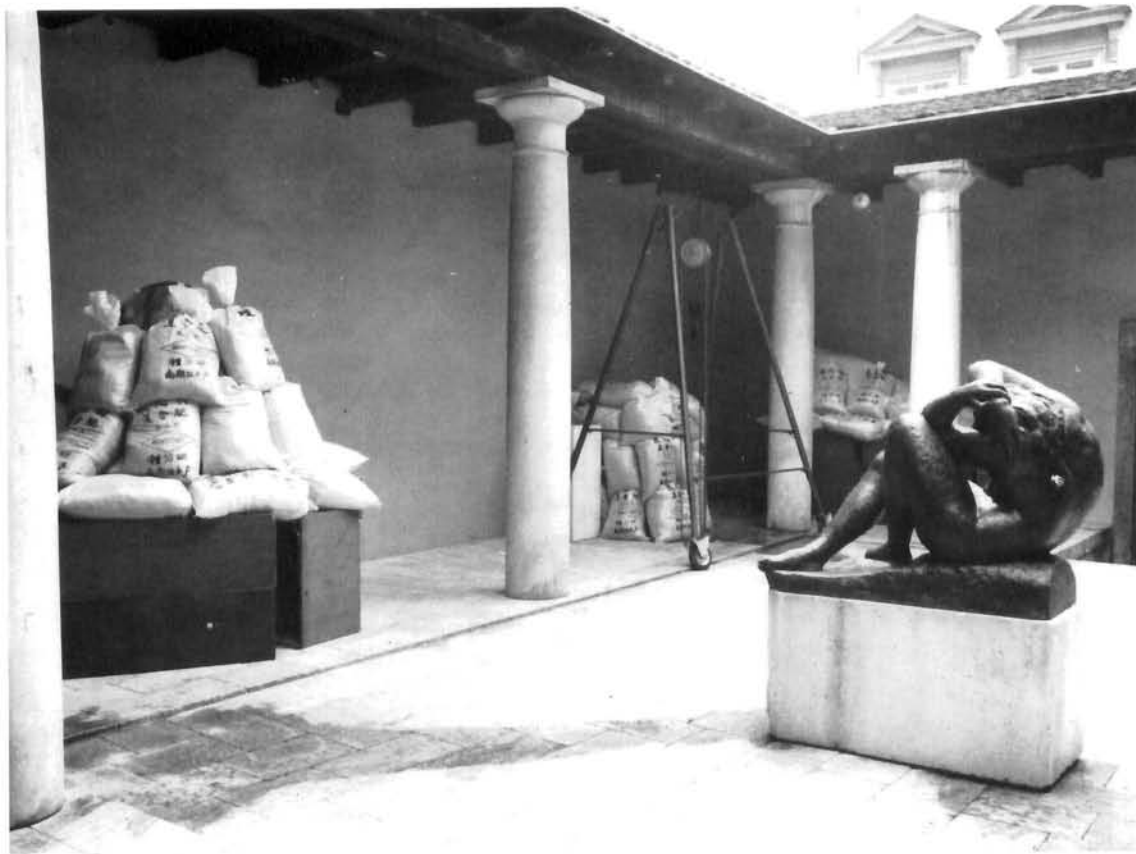
Zbirke su jednostavno prenesene u kuću u Draškovićevoj ulici 23. Preživjele su rat, a javnosti su otvorene u domicilnom prostoru 26. svibnja 1946. Nažalost, ta sudbina nije zadesila i požrtvovnog ravnatelja Galerije Ivu Šrepela. Tako je u logoru 1945. završio čovjek koji je u ratnom kaosu imao snage da čak službeno traži druge izložbene prostorije za Modernu galeriju, pa i izgradnju nove muzejske zgrade.⁶

Podatak o stanju i smještaju muzejskih predmeta iz golemog fundusa Muzeja za umjetnost i obrt posrednim nam je putem iznio Predrag Grdenić pišući o usponu i svekolikoj djelatnosti ove ustanove u poslijeratnom razdoblju.⁷ Bogate su se zbirke u vrijeme rata nalazile u podrumima same zgrade Muzeja. No ustaške postrojbe, smještene u južnom i sjevernom dijelu zgrade, prema Grdenićevu iskazu, u vrijeme hladnih zima prijetile su da će prodrijeti u depoe i otuditi za potpalu vrijedan namještaj. Koliko nam se god navedena scena činila tragikomičnom, zamišljanje paljenja bilo baroknih kabinetskih ormarića bilo bidermajerskih cjelina, osvještava pravu dramu koja se vodila oko spašavanja muzejskih zbirki.

Sudbina pak Strossmayerove galerije starih majstora u ratu, činila se najzagonetnijom. Kako su vrijednost i značenje njenog fundusa gotovo neprocjenjivi, činilo se sasvim razumljivim skrivanje i neobjavlivanje podataka o njenom prebivalištu za vrijeme rata. Od usmenog iskaza da se zbirka nalazila u kriptama na Mirogoju⁸ do njegova argumentiranog potvrđivanja trebalo se doći istraživanjem građe. U dragocjenom Bauerovu materijalu o Gipsoteci našla se već prva potvrda da su neke gradske zbirke doista završile u grobnicama na zagrebačkome glavnom groblju.⁹ Točno dva desetljeća poslije otkrio je isti autor porazni rezultat čuvanja umjetnina u spremištu u krip-

tama: »Za prošlog rata imamo dovoljno iskustvo koje nas upućuje na izbjegavanje ovakvih prostora i ako bi oni bili relativno sigurni. Štete su bile daleko veće nego li se moglo očekivati.«¹⁰ Pridodamo li tome podatak da je do svečanog otvorenja Strossmayerove galerije 1947. bilo potrebno restaurirati više od četrdesetak slika, a na više od stotinjak izmijeniti okvire,¹¹ onda možemo zaključiti da je velik dio fundusa Strossmayerove galerije od 1942. doista bio nepovoljno smješten na Mirogoju. Zasiurno je bila riječ o nedovoljnom iskustvu o situacijama razaranja i uništavanja, jer je dužnost upravitelja Galerije u tom teškom vremenu nastavio obavljati pravi muzejski veteran dr. Artur Schneider. Usput, valja spomenuti da je on, bez obzira što mu muzejski predmeti nisu bili na raspolaganju, pa čak ni u depou, nastavio sa znanstvenim publiciranjem fundusa, a građanstvo je predavanjem na radiju, bez ikakvih političkih panegirika ili aluzija, podsjetio na šezdesetogodišnjicu Galerije.¹² Dr. Schneider morao je silom prilika biti sudionik i jednog drugog javnog događaja. Riječ je o poznatoj zamjeni između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske, kad su dvije slike Vittorea Carpaccija iz Galerije bile predane za Višeslavovu krstionicu – »povijesni spomenik o pokrštenju Hrvata«. ¹³ Bio je to u svakom slučaju čin primjeren političkoj situaciji, a htijenju vladodržaca nije se mogao usprotiviti jedan upravitelj Galerije.

A najbolje pisano svjedočanstvo o tome što je trebao proći jedan upravitelj muzeja za vrijeme rata ostavio nam je, kako smo već istaknuli, dr. Antun Bauer. Njegova je Gipsoteka, da podsjetimo, uoči rata tek uselila u teško stečene objekte Tvornice koža, a već je zgradu po zgradu morala ustupati službama ratnog zrakoplovstva. U prostorije antikne zbirke

Atelier Meštrović, 1991. godine: zaštita skulptura od ratnih razaranja (foto: Krešimir Tadić)
Atelier Meštrović in 1991: protection of sculptures against war destruction

trebala je prisilno useliti i Državna kovnica novca. Nasreću, od toga se odustalo, ali je talijanska okupacijska vlast stavila veto na izlaganje starohrvatskih spomenika kao umjetnina s »talijanskog teritorija«. One iste 1942. kad su zatvorili vrata javnosti i svi ostali gradski muzeji i galerije, zakonski je zabranjen svaki posjet Gipsoteci. Kako je u muzeju bilo deponirano i mnoštvo različitih zbirki i arhiva koji nisu bili vlasništvo ustanove, upravitelj je dozvolio i daljnje pretrpavanje, primjerice s namještajem iz svih zagrebačkih osnovnih škola, kako bi barem neke prostore sačuvao od useljenja vojnih službi. »Rad u zbirkama ograničavao se jedino na selidbe iz jedne prostorije u drugu, već prema tome, kako je gdje trebalo zaštititi prostorije od eventualne konfiskacije za vojne svrhe.«¹⁴ Ali je zato uznapredovao posao oko uredjenja arhiva i fototeke. Kako je dr. Bauer sukcesivno snimao umjetnička djela te sabirao reprodukcije, članke i bilješke o suvremenoj umjetnosti, skupila se znatna količina arhivskog materijala. Iskristivši mogućnost izvršavanja ratne radne obveze u Gipsoteci, dr. Bauer uspješno je utemeljio i sredio kapitalni Arhiv za likovne umjetnosti u Hrvatskoj. Braneći i brinući se za svoj muzej poput oca (napokon, bio je njegov osnivač i donator!), uspio je pred sam kraj rata zapriječiti ulazak u dvorišnu zgradu postolarske radionice »Bata«. No, zbog toga je imao nevolja s ustaškom vlašću, te je kao »saboter« morao odstupiti s mjesta upravitelja. Zbirke su ipak neoštećene i potpune dočekale kraj rata. Dapače, dr. Bauer je jednom zgodom istaknuo da su one od svih zagrebačkih umjetničkih muzeja i galerija prve u godini oslobođenja bile dostupne građanstvu.¹⁵

Ovaj minuciozni opis ratnih zbivanja u Gipsoteci u sebi nosi, osim dokumentarne vrijednosti, očitu pouku za naše muzealce

danas. Čini se da je ovo vrijeme, vrijeme u kojem muzejski radnici ne mogu izlagati i komunicirati muzejskim objektima iz svojih fundusa, upravo idealno da se konačno riješi pitanje inventiranja muzejskih objekata po suvremenim načelima koji će omogućiti davno planiranu informatizaciju muzejske djelatnosti u Hrvatskoj. Onako kako je dr. Bauer za vrijeme drugoga svjetskog rata uspostavio i uredio Arhiv za likovne umjetnosti, potpuna je vjerojatnost, s obzirom na intenzivan rad, da će muzealci na čelu s Muzejskim dokumentacijskim centrom konačno zasnovati bazu podataka o muzejskim predmetima na tlu Republike Hrvatske.

No, razvoj događaja u ovom prljavom sukobu ipak je teško predvidjeti. Na vjetrometini razaranja našao se cjelokupan hrvatski identitet kojeg čine ljudi, jezik, ali i spomenici i muzejski predmeti kao dokazi jednog neprekinutog tisućljetnog postojanja i življenja. Već nas je zadesila tragična sudbina da smo ostali bez dijela tih materijalnih svjedoka prošlosti. Upozorenja na mogućnost razornih napada nisu pomogla. Izgorjele su biblioteke, muzejske zgrade, a fundusi su uništavani ili odneseni. Priznajmo, zar nas nije sve iznenadila ta silna mržnja koja sistematski ruši crkve, otuđuje umjetničke zbirke ili oskrnavljuje grobnice? Možda zbog toga što nismo htjeli ili znali prepoznavati poruke prošlosti. A i mislima suvremenih povjesničara umjetnosti i muzealaca valja se u ovim trenucima iznova vraćati. Primjerice, riječi André Chastela zapisane u knjizi *Le lieux de mémoire* pogađaju u samu srž naše nevolje: »Možda jest trenutak da se podsjeti: u svim društvima baština se očituje žrtvom koja nastaje zbog njezina nestanka, a njezino očuvanje žrtvama da se sačuva. To je zakon što važi za sve svetinje.«¹⁶ Pa i za muzejsku baštinu Hrvatske danas.

Bilješke

- 1
M. Katić, *Jedinstvena umjetnička zbirka drvene plastike od XIII do XVIII vijeka i dragocjene slike starih majstora*, Novosti, br. 164, 1940, str. 16.
- 2
A. Bauer, *Gipsoteka 1937-1947*, Zagreb, vlastita naklada, 1948, str. 91, table.
- 3
Muzeologija, br. 7, 1968.
- 4
A. Bauer, *Geneza međunarodnih propisa i konvencija za zaštitu spomenika kulture*, *Muzeologija*, br. 7, 1968, str. 1-8.
- 5
A. Bauer, nav. dj., str. 5.
- 6
Podrobnije detalje o Šrepelovoj aktivnosti na organiziranju otkupa umjetnina i velikih godišnjih izložaba moguće je naći u članku **J. Uskoković**, *Osamdeset godina Moderne galerije u Zagrebu*, 15 dana, br. 8, 1985, str. 28.
- 7
P. Grdenić, *Muzej za umjetnost i obrt sve bliži masama: Njegov uspon i njegova djelatnost*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, br. 1, 1954, str. 22-24.
- 8
Podatak je iznio u usputnom stručnom razgovoru upravitelj Galerije dr. Vinko Zlamalik.
- 9
A. Bauer, *Gipsoteka 1937-1947*, Zagreb, vlastita naklada, 1948, str. 61.
- 10
A. Bauer, *Neka iskustva prošlog rata*, *Muzeologija*, br. 7, 1968, str. 66.
- 11
Galerija slika, Ljetopis JAZU, knj. 54, 1949, str. 92.
- 12
Govor je dijelom publiciran pod naslovom *Ljepota i vrijednost Strossmayerove galerije slika*, *Nova Hrvatska*, br. 263, 1944, str. 8.
- 13
Citiran je dio naslova članka dr. Schneidera koji je objavljen u »Novoj Hrvatskoj«, br. 120, 1942, Prilog II.
- 14
A. Bauer, *Gipsoteka 1937-1947*, Zagreb, vlastita naklada, 1948, str. 53.
- 15
A. Bauer, *Razvoj muzeja u Hrvatskoj*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, br. 3, 1955, str. 58-60.
- 16
Odlomak iz knjige preveden je i objavljen pod nazivom: *Pojam baštine*, *Pogledi*, vol. 18, br. 3-4, 1988, str. 719.

Summary

Žarka Vujić

Messages of the Past: the Fate of the Zagreb Art Museums during World War II

Details collected from the history of the Zagreb art museums during World War II offer, due to lack of more ample written material (part of it is military secret), only a partial picture of protection of museum heritage in that eventful period. At the same time, certain information in the process of grasping of its meaning, imposed itself as a valuable experience which can be of help today in the war in Croatia as well.